

﴿ بسم الله الرحمن الرحيم ﴾

٤٣١/٥

مجتمع علوم انسانی
دانشکده ادبیات

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

سیمای امام علی (ع) در شعر ناصر خسرو و سنایی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محمد علی صادقیان

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر مهدی ملک نابت

پژوهش و نگارش:

احمد روستایی شلمانی

۵۷۸۰۶

پاییز ۱۳۷۸

۱۳۸۱ / ۱۱ / ۲۰

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
تعمیرات

تقدیم به:

پیشگاه آقا امام زمان (عج) قائم آل محمد
و به پدر و مادر صبورم که صداقت و صفای
روستایی را وامدار ایشانم.

قدر دانی و سپاس

((مَنْ لَمْ يَشْكُرْ الْمَخْرُوقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ))

بر خود لازم می‌دانم، نخست از استاد و پژوهنده صبور و نکته سنج، جناب آقای دکتر محمد علی صادقیان که در مقام استاد راهنما، پرتو هدایت و روشنگری بر این رساله افکندند، از جان و دل سپاسگزاری نمایم. همچنین از استاد فاضل و اندیشمند، جناب آقای دکتر مهدی ملک ثابت که مشاورت پایان نامه را بر عهده گرفتند و با اشارت عالمانه خویش، اینجانب را و امدار محبت بی دریغ خود کردند، بی نهایت سپاسگزارم. نیز از پدر و مادرم که با صبر و شکیبایی خویش زمینه انجام این پژوهش را در زمانی نسبتاً دراز فراهم کردند، از صمیم دل و جان سپاسگزارم. همچنین از مؤسسه گیل رایانه رودسر، بویژه خانم جمیله دریابار که زحمت تایپ این نامه را بر خود هموار ساختند.

کاستیهای موجود این نوشته از من است و نقاط قوت آن- اگر داشته باشد- حاصل لطف خداوند و عنایت مولای متقیان علی مرتضی (ع) و یاری همه آنان که ذکر جمیلشان رفت، یا در دل هست و بر اثر شتابکاری بر زبان قلم جاری نشد.

احمد روستایی شلمانی

پاییز ۱۳۷۸

حوزه معاونت آموزشی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

صورتحجمه دفاع پایان نامه کارشناسی ارشد

نام و نام خانوادگی دانشجو: احمد زینب زینبانی شمالی
 رشته: زبان و ادبیات فارسی
 عنوان پایان نامه: سیمای آیت الله العظمی (ع) در سوره صافات و مائده
 استاد راهنما: دکتر محمد علی صادقیان
 استاد مشاور: دکتر مهدی سلیمان
 متخصص و صاحب نظر از دانشگاه: دکتر محمد علی صادقیان
 متخصص و صاحب نظر (استاد مدعو خارج از گروه): دکتر عباس برحالی
 نماینده تحصیلات تکمیلی دانشگاه:

امتیازات بدست آمده (بر اساس ماده چهار آئین نامه آموزشی) به شرح زیر می باشد.

- ۱- اهمیت نظری، توسعه ای کاربردی موضوع تحقیق امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۱۷
- ۲- میزان انطباق محتوی با عنوان پایان نامه امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۱۹
- ۳- نحوه ارائه، کیفیت دفاع و چگونگی پاسخگویی به سئوالات امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۱۹
- ۴- کیفیت تجزیه و تحلیل و انسجام مطالب امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۱۷
- ۵- اهمیت نتایج بدست آمده از لحاظ نظری، توسعه ای، کاربردی امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۱۹
- ۶- نحوه نگارش امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۱۷

دفاع از پایان نامه مورد تایید هیات داوران قرار گرفت و با نمره ۱۸ به عدد و امتیاز ۱۸۰ به تصویب رسید.
 به حرف به نام

اعضای هیات داوران
 ۱- دکتر محمد صادقیان
 ۲- دکتر مهدی سلیمان
 ۳- دکتر محمد کاظم لاسوی
 ۴- دکتر عباس برحالی

تاریخ دفاع: ۱۳۹۷/۰۵/۰۷

مدیر گروه: دکتر عباس برحالی

ی. ص. پهلوی

فهرست مندرجات

عنوان	صفحه
چکیده	شش
فرضیه	هفت
سابقه تحقیق	هفت
مقدمه	۱

فصل اول :

جریان خلافت بعد از نبی اکرم (ص)	۵-۲۶
رهبری در جامعه	۶
ضرورت رهبری در قرآن	۷
ضرورت رهبری در جامعه اسلامی	۸
معنای لغوی ولی	۱۰
ولی کیست	۱۱
ولایت در اسلام	۱۲
خلافت ابوبکر	۱۳
خلافت عمر	۱۶
خلافت عثمان	۱۷
خلافت علی (ع)	۱۹
مخالفت با خلافت علی (ع)	۲۱
شهادت علی (ع)	۲۳
تجلی ولایت علی (ع) در شعر شاعران	۲۴

فصل دوم:

فضایل علی (ع) و جلوه آن در شعر شاعران ----- ۲۷-۳۸

۲۸ ----- علی (ع) در مکتب رسول خدا (ص)

۳۰ ----- فضایل علی (ع) در نزد دوستان

۳۱ ----- فضایل علی (ع) در نزد دشمنان آن حضرت

۳۲ ----- فضایل علی (ع) در شعر شاعران

فصل سوم:

ولایت علی (ع) در شعر ناصر خسرو ----- ۳۹-۵۹

۴۰ ----- در آمد

۴۲ ----- پاکی و عصمت علی (ع)

۴۳ ----- علم علی (ع)

۴۶ ----- حدیث منزلت

۴۷ ----- غدیر خم

۵۲ ----- انتصابی بودن خلافت

۵۴ ----- برترین خویشاوند ، جانشین پیامبر (ص)

۵۶ ----- علی (ع) ، وصی پیامبر (ص)

فصل چهارم:

ولایت علی (ع) در شعر سنایی غزنوی ----- ۶۰-۷۰

۶۱ ----- در آمد

۶۴ ----- علم علی (ع)

۶۵ ----- حمایت علی (ع) از دین

- انتصاب علی (ع) از جانب خداوند ----- ۶۶
- غدیر خم ----- ۶۷
- حدیث منزلت ----- ۶۸
- برترین خویشاوند ، جانشین پیامبر (ص) ----- ۶۸
- جانشینی علی (ع) در اعتقاد سنایی ----- ۶۹
- مقایسه جلوه های ولایت ، در شعر ناصر خسرو و سنایی ----- ۷۰

فصل پنجم:

- فضایل علی (ع) در شعر ناصر خسرو ----- ۷۳-۱۰۵
- پاکدامنی علی (ع) ----- ۷۵
- موقعیت علی (ع) نسبت به نبی اکرم (ص) ----- ۷۶
- عظمت علی (ع) ----- ۷۷
- علی (ع) و محمد (ص) مکمل یکدیگر ----- ۷۹
- بزرگداشت علی (ع) در روز غدیر ----- ۸۰
- علم علی (ع) ----- ۸۲
- شجاعت و مردانگی علی (ع) ----- ۸۷
- شجاعت و مردانگی علی (ع) از دیدگاه ناصر خسرو ----- ۹۱
- سخاوت علی (ع) ----- ۹۶
- حمایت علی (ع) از دین مبین اسلام ----- ۹۷
- رازداری علی (ع) ----- ۹۸
- آگاهی علی (ع) نسبت به تأویل قرآن و سنت پیامبر (ص) ----- ۹۹
- زهد و پارسایی علی (ع) ----- ۱۰۰
- عدالت و ورزی علی (ع) ----- ۱۰۲
- سخنوری و بلاغت علی (ع) ----- ۱۰۳
- علی (ع) تقسیم کننده دوزخ و بهشت ----- ۱۰۴

فصل ششم:

۱۰۶-۱۲۷	-----	فضایل علی (ع) در شعر حکیم سنایی غزنوی
۱۰۸	-----	حمایت علی (ع) از دین مبین اسلام
۱۱۰	-----	علم علی (ع)
۱۱۱	-----	شکوه و عظمت علی (ع)
۱۱۲	-----	شجاعت علی (ع)
۱۱۵	-----	سخاوت و کرم علی (ع)
۱۱۷	-----	جلوه خشوع و حضور قلب مولا در نماز
۱۱۹	-----	بی نیازی علی (ع) از دنیا
۱۲۰	-----	عشق علی (ع) به خداوند متعال
۱۲۰	-----	عملکرد علی (ع) در مورد بیت المال
۱۲۱	-----	تأویل قرآن توسط علی (ع)
۱۲۲	-----	عدل علی (ع)
۱۲۳	-----	علی (ع) و نسبت خویشاوندی با پیامبر (ص)
۱۲۳	-----	بردباری و گذشت علی (ع)
۱۲۴	-----	کرامات و خوارق عادات علی (ع)
۱۲۵	-----	سخنوری و فصاحت علی (ع)
۱۲۶	-----	تفاوت دیدگاه ناصر خسرو و سنایی

فصل هفتم:

۱۲۸-۱۶۲	-----	جلوه های تصویری علی (ع) در شعر ناصر خسرو و سنایی
۱۲۹	-----	شعر و عناصر سازنده آن
۱۳۰	-----	استفاده از اسامی شخصیتها در تصاویر شاعران
۱۳۲-۱۴۹	-----	الف: جلوه های تصویری علی (ع) در شعر ناصر خسرو
۱۳۳-۱۴۳	-----	بخش اول: صنایع لفظی

بنج

۱۳۳	ردیف
۱۳۵	هم آوایی حروف
۱۳۸	رد العجز علی الصدر
۱۳۹	تکرار مطبوع
۱۳۹	قرینه سازی یا ازدواج
۱۳۹	تسبیح الصفات
۱۴۰	سیاقه الاعداد
۱۴۰	تلمیح
۱۴۲-۱۴۹	بخش دوم: صنایع معنوی
۱۴۲	استعاره
۱۴۵	تشبیه
۱۴۹-۱۶۰	ب: جلوه های تصویری علی (ع) در شعر سنایی غزنوی
۱۵۰-۱۵۵	بخش اول: صنایع لفظی
۱۵۰	هم آوایی حروف
۱۵۲	سیاقه الاعداد
۱۵۲	تسبیح الصفات
۱۵۲	تلمیح
۱۵۴	لف و نشر
۱۵۵-۱۶۱	بخش دوم: صنایع معنوی
۱۵۵	تشبیه
۱۵۹	استعاره
۱۵۹	کنایه
۱۶۰	سمیل
۱۶۲	مقایسه جلوه های تصویری ناصر خسرو و سنایی
۱۶۳	منابع و مأخذ

فرضیه

الف: ناصر خسرو علی (ع) را می ستاید ، زیرا وی را جانشین بلافصل پیامبر اکرم (ص) می داند . اما سنایی زبان به مدح و ستایش علی (ع) می گشاید تا در آخرت از شفاعت آن حضرت بهره مند شود ، بی آنکه وی را جانشین بلا فصل رسول خدا (ص) بداند .

ب: هدف ناصر خسرو در بیان فضایل علی (ع) این است که بیان دارد علی (ع) انسانی کامل است ، با تمامی فضایل ممکن . پس تنها او شایسته است که جانشین بلافصل پیامبر (ص) باشد . اما هدف سنایی در بیان فضایل علی (ع) ، علاوه بر تبرک و تمین ، این است که نمونه یک انسان کامل را در وادی عرفان به تصویر کشد و چهره پیری واصل را نشان دهد .

پ: هر دو شاعر در تصویر سازی از سیمای علی (ع) تقریباً در یک سطح قرار دارند .

سابقه تحقیق

تاکنون درباره سیمای علی (ع) در شعر فارسی تحقیقی به این شیوه و با این گستردگی صورت نگرفته است . تنها کاری که انجام یافته ، جمع آوری اشعاری است که در آنها شاعران به مدح و ستایش آن امام همام پرداخته اند که در دو کتاب مجزا ، یکی تحت عنوان ((علی (ع) در شعر و ستایش فارسی)) از وجدی جواهری ، و دیگر ((مناقب علوی در شعر فارسی)) از احمد احمدی بیرجندی موجود است . نیز در حد مقاله کارهایی صورت پذیرفته ، که نمونه آنها را در کتاب ((مجموعه مقالات کنکره ولایت و اهل بیت (ع) در گستره ادب فارسی)) می توان یافت .

مقدمه

از زمانی که کودکی بیش نبودم، کاملاً به خاطر دارم که هر گاه بزرگترها می خواستند پا به پایم ببرند، موقع بلند شدنم، لفظ یا علی را بر زبان جاری می ساختند. این عمل باعث گردید تا در هر کاری لفظ ((یا علی)) ورد زبانم شود. اما همواره این سؤال برایم مطرح بود که این علی، که این قدر با دنیای کودکی ام عجیب بود، کیست؟ و هر چه بزرگتر می شدم برای شناختن تمام ابعاد وجودیش بی تابتر می گشتم و به مطالعه کردن پیرامون شخصیت عظیم آن بزرگوار، تشنه تر می شدم.

اگر چه مطالعات جسته و گریخته ای پیش از انجام این تحقیق داشتم، اما هیچ یک از آنها مرا ارضا نساخت مگر یکی که در همان آغاز بدست آوردم و آن، این است که هر چه قدر وسعت مطالعات درباره آن امام گسترده باشد، شناخت تمامی ابعاد وجودی ابر مردی چون او کاری بس مشکل است. و امروز هم می گویم که علی (ع) را آنگونه که هست، نشناختم. وقتی که دیگران با آن همه معلومات علمی و فلسفی و منطقی بالا، خود را در شناختن آن حضرت ناتوان می بینند و یا اصحابش که زمان حیات وی را درک کرده، پروانه وار به دور شمع وجود او چرخیده اند، اذعان می کنند که وی را آنگونه که شایسته است، نشناخته اند، وضعیت افرادی عادی و معمولی چون من کاملاً روشن است. وقتی ناصر خسرو که یک مبلغ مذهبی است و فیلسوفی شاعر، می گوید:

نگوید یکی از هزار علی^۱

به صد سال اگر مدح گوید کسی

و یا سعدی، شاعری اندیشمند، که آثارش خود گویای وسعت آگاهیهای وی از امور مختلف است، می گوید:

۱) ناصر خسرو، ابومعین، دیوان اشعار، تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق، چاپ چهارم، انتشارات

اکس را چه زور و زهره که وصف علی کند
 چهار در مناقب او گفته‌هل اتی ۱

پیدا است که اگر من سخن بگویم یا مطلبی بنگارم، زیر پای به کرمان برده ام و بضاعت مزجاتی به کنعان. کدام بعد از ابعاد وجودی امیر المؤمنین علی (ع) را می توان مورد تخصص و بررسی قرار داد: علم، شجاعت، زهد، تقوا، ایثار، سخاوت و ... کدام یک را؟ بر هر نکته از این صفات انگشت گذاشته شود و کسی تصمیم بگیرد تا پیرامون آن مطلبی بنویسد، باید قلمها زده شود و کتابها پرداخته. چون هر بعدی از ابعاد شخصیتی آن حضرت دریایی است کراته ناپدید. در واقع شخصیت والای امیر المؤمنین، شخصیتی است با تمامی ابعاد ممکن. او تمام صفات را همراه اعداد آن در خود نهفته دارد.

وقتی پای سخاوت به میان می آید، کف او همانند ابر بهاری می بارد. به گاه جنگ دلاوری کم ظمیر است که دشمن از هیبتش بر خود می لرزد. اما در محراب نماز چنان گریه سر می دهد و به خود می پیچد و خود را در مقابل معبود خویش ناچیز می بیند که انسان انگشت تحیر به دندان می گیرد. تحمل ظلم را ندارد و در برابر انسان ظالم دچار خشم و غضب می گردد، ولی در همان لحظه به انسانهای مظلوم لبخند می زند. با مالداران و ثروتمندان، آنگاه که حقی را پایمال می کنند، بشدت برخورد می کند و در همان حال دست محبت بر سر یتیمان می کشد و با بیوه زنان با خوشرویی و مهربانی روبرو می شود.

دکتر علی شریعتی درباره سیمای شخصیتی علی (ع) می نویسد: ((و علی آنچه کسی می تواند سیمای او را نقاشی کند؟ روح شکفتی با چندین بعد ا مردی که در همه چهره هایش به عظمت خدایان اساطیر است. انسانی که در همه استعداد های متفاوت و متناقض (روح)) و ((زندگی)) قهرمان است. قهرمان شمشیر و سخن، خردمندی و عشق، جانبازی و صبر، ایمان و منطق، حقیقت و سیاست، هوشیاری و تقوا، خشونت و مهر، انتقام و گذشت، غرور و تواضع، انزوا و اجتماع، سادگی و عظمت، ... زندانی بزرگ خاک اعظمتی که در زیستن نمی گنجد. روح آزادی که سقف سنگین و کوتاه آسمان بر سینه اش افتاده است و دم زدن را بر او دشوار کرده است. ... علی، خود محمد دیگری است، و شکفت تر آنکه در سیمای علی، محمد را نمایان می توان دید)) ۲

۱) سعدی شیرازی، مصلح الدین، کلیات اشعار، تصحیح محمد علی فروغی، انتشارات طلوع، چاپ آینده، بهار ۱۳۷۲، ص ۴۲۹.

۲) شریعتی علی سیمای محمد چاپ طوس، مشهد، بی تا، ص ۳۹.

براستی که شناخت بزرگ مردی چون علی (ع) کاری بس دشوار است و برای کسی امکان پذیر نیست، جز خداوند تبارک و تعالی که عالم به همه اسرار هستی است و حضرت ختمی مرتبت محمد مصطفی (ص) که او را در مکتب درس و تربیت خویش پرورش داد و فضایل اخلاقی را به او منتقل نمود و همسر وفادارش، سرور زنان جهان فاطمه زهرا (س) و فرزندان پاکش علیهم السلام که پرورش یافتگان مکتب او بودند. در یک کلام می توان گفت که امیر المؤمنین علی (ع) انسانی کامل بود و این چیزی است که همه از دوست و دشمن بدان معترفند و درباره آن متفق القول هستند.

سیمای جذاب امیر المؤمنین علی (ع) توجه همه محققین و نویسندگان را به خود جلب کرده است و شعرا نیز پیرامون شخصیت وی اشعار نغز و زیبایی سروده اند. گستردگی جلوه شخصیتی آن امام همام در گستره ادب فارسی، تا به آن حد است که نمی توان در حد یک پایان نامه به تمام آن پرداخت. بنابراین در راستای انجام این تحقیق که حکم مقدمه را دارد، تنها به اشعار دو شاعر بزرگ آسمان شعر و ادب فارسی یعنی حکیم ناصر خسرو قبادیانی و حکیم سنایی غزنوی اکتفا کردید و در حد توان سعی شد، تا سیمای علی (ع) از لابلای اشعار این دو شاعر بزرگ مورد مطالعه قرار گیرد و بازگو شود.

با آنکه پرداختن به گوشه های ادبی شعر فارسی کاری دشوار است، اما این دشواری زمانی دو چندان می شود که قصد شود پیرامون شخصیت بزرگ و برجسته ای چون علی (ع) تحقیق صورت پذیرد. زیرا هم دامنه ادبیات دارای گستردگی فوق العاده ای است و هم اندیشه قاصر انسانهای معمولی چون نویسنده، توان رسیدن به بلندای سیمای شخصیتی امیر المؤمنین علی (ع) را ندارد. به قول شیخ اجل سعدی:

برون بینم اوصاف شاه از حساب نکنجد در این تنگ میدان کتاب^۱

بنابراین شکی نیست که این وجیزه دارای نواقص بسیاری خواهد بود، چه آدمی در هر پایگاهی که باشد، از ارتکاب اشتباه و خطا برکنار نیست. در عین حال حکایت ما به پیشگاه بزرگان علم و ادب، حکایت خرما به بصره بردن است و زیره به کرمان بردن. بنابراین از دانشوران پر مایه چشم دارد تا نویسنده این نوشتار را از کژیهای که بر قلم وی رفته است، کریمانه واقف گردانند تا به اصلاح آنها بکوشد و از دل و جان و مدار محبت آنان گردد و چنانچه به دیده اغماض در آن نگریسته شود، نویسنده منت آنان را پذیرا باشد. چه زیبا سروده است سعدی:

(۱) سعدی شیرازی، مصلح الدین، بوستان، تصحیح محمد علی فروغی، چاپ چهارم، انتشارات ققنوس،

چاپ دیوان، تابستان ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۲۱۳.